

---

1. A KÖVETÉSES VIZSGÁLAT KUTATÁSI KONCEPCIÓJA

SPÉDER ZSOLT

A KIHÍVÁS: RADIKÁLISAN ÁTALAKULÓ DEMOGRÁFIAI VISELKEDÉS ÉS MAGYARÁZATÁNAK IGÉNYE

A 20. század utolsó évtizedében mind a párkapcsolati viszonyokban, mind pedig a gyermekvállalási magatartásban radikális átalakulás következett be Magyarországon. Ekkor gyorsult fel a házasság népszerűségvesztése, terjedtek el robbanásszerűen az élettársi kapcsolatok, csökkent a születésszám, folyamatosan növekedett a házasságon kívüli születések részaránya és a válási hajlandóság. E folyamatok ma már közismertek. Bár e jelenségek korábban sem voltak rejtve a társadalom előtt, hiszen a válások növekedését például már az 1970-es években is nagy figyelem kísérte (Lőcsei 1978), és az alacsony termékenység oka is gyakran vált vita tárgyává mind a szakemberek, mind pedig az érdeklődő laikusok körében. Mégis, az 1990-es években az addig marginálisnak látszó életformák (mint az élettársi kapcsolat,¹ a házasságon kívüli születés vagy a mozaikcsalád) robbanásszerűen terjedtek, illetve a tartósan jelenlévő, mégis másodlagosnak tekintett párkapcsolati krízisjelenség (pl. a válás) továbbra is folyamatosan növekedett. Az 1990-es évek közepén pedig egy addig ismeretlen jelenség, a házasságkötés és a gyermekvállalás későbbre halasztása indult hódító útjára. Nem véletlen tehát, hogy Somlai Péter családszociológus ebben az időszakban megjelent cikke a „sokféleség zavara” címet kapta (Somlai 1999).

A változások a demográfusokat nem érték teljesen váratlanul, hiszen Nyugat-Európában ezek a jelenségek már az 1970-es években megjelentek, és így a nemzetközi összehasonlításban régóta résztvevő hazai szakemberek előtt ismertek voltak. Természetesen az 1990-es évekbeli változások sem korlátozódtak Magyarországra, kisebb-nagyobb időeltolódással minden volt szocialista országban jelen voltak.² Mégis a *változások gyorsasága és mindenre kiterjedő jellege*, feltartóztathatatlansága sokakat meglepett és magyarázatot igényelt.

Két átfogó és elméleti igényű magyarázat azonnal megjelent, hamar követőkre talált, és sokak számára maig hiteles indoklásul szolgál. Egyrészt kézenfekvőnek tűnt összekötni a redistribúcióból a piacgazdaságba való átmenet körülményeit, következményeit és az új

¹ Nem véletlenül nevezték egykor az élettársi kapcsolatot „vadházasságnak”.

² A számtalan összehasonlítás közül lásd pl. Monier – Rychtarikova 1992.

demográfiai viselkedés terjedését. A „*krízis-hipotézis*” vagy a *gazdasági válság* hipotézise szerint (Macura 2000) a gyermekvállalás elhalasztása alapvetően a rendszerváltozás következtében kialakuló gazdasági visszaesésre, a munkanélküliség növekedésére adott válasz. Az életkörülmények beszűkülése, kiszámíthatatlanná válása, a megélhetés növekvő költségei előnyössé és vonzóvá tették az egész életre kiható döntések későbbi, nyugalmasabb időkre való halasztását. Ezen érvelés és a további, ide tartozó megközelítések alapvetően közgazdasági indíttatásúak, és a strukturális tényezők (erőforrások és költségek, munkaerő-piaci körülmények) szerepét hangsúlyozzák.

Másrészt nem kevesen voltak és vannak azok, akik a volt szocialista országok esetében is a már korábban meginduló nyugat-európai átalakulás értelmezésére kialakított magyarázatot tartották és tartják relevánsnak. A máig népszerű „*második demográfiai átmenet*” elméletét megalapozó írások még a rendszerváltozást megelőzően a nyugat-európai viszonyok magyarázatára fogalmazták meg, hogy az új típusú életformák terjedésében, a családformák „pluralizálódásában” az értékváltozásoknak, az individualizálódás új hullámának van kulcsszerepe (van de Kaa 1987). Míg tehát az előbbi elképzelés szerint a családi viszonyok átalakulása szorosan kapcsolódik a piacgazdasági átmenethez, addig a második magyarázat a volt szocialista országokban terjedő jelenségeket a fejlett világot, leginkább a nyugati kultúrát ³ jellemző átfogó átalakulási folyamat részeként értelmezi. A környezetünkben lezajló drámai átalakulást illetően persze számtalan további elméleti igényű magyarázat is megjelent az elmúlt évtizedben. Ezek említésszerűen – bármiféle rangsorolás nélkül – a következők: az intézményi összeomlás elmélete (Sobotka 2002, Frejka 2008), a társadalmi anómia hipotézise (Philipov 2003, Philipov et al. 2006, Rodin 2011), a nyugati értékek átvételének elképzelése (Thornton – Philipov 2009), a „halasztási átmenet” elmélete (Kohler et al. 2002, Billingsley 2010), az oktatási expanzió (Thornton – Philipov 2009) vagy a fogamzásgátlási forradalom terjedésének tézise (Sobotka 2011). (A volt szocialista országokat jellemző átmenetre vonatkozó megközelítésekről lásd részletesebben: Sobotka 2011, Spéder – Kapitány 2014a).

Az *Életünk fordulópontjai* kutatási programot az új demográfiai viselkedés dokumentálásának és magyarázatának igénye hívta életre (Spéder 2001). Olyan adatgyűjtési programot kívántunk kialakítani, amely noha elsősorban a demográfiai viselkedés megértésére irányul, a társadalmi cselekvés számtalan egyéb típusának nyomon követését és megértését is lehetővé teszi. A demográfiai viselkedés és a társadalmi cselekvés minél akkurátusabb dokumentálása során meghatározó célunk volt, hogy a létrejövő adatgyűjtés lehetővé tegye a releváns elméletek, magyarázó sémák tesztelését, és ne akadályozza, sőt segítse további (új) elméleti megközelítések kimunkálását.

Már itt a bevezetőben indokolt megemlíteni, hogy az *Életünk fordulópontjai* (ÉF) hazai kutatási program és az európai országok részvételével folyó *Generations and Gender Programme* (GGP) kéz a kézben jött létre. A két, nevében eltérő kutatási program koncepciója, felépítése megegyezik, az ÉF a GGP része. Az ÉF nemzetközi beágyazottságáról és hazai sajátosságairól a későbbiekben részletesebben is szólnunk (lásd a kötet 3. fejezetét). (A GGP kutatási programját kialakító szempontokról, illetve a program alapvető jellemzőiről

³ Itt említést érdemel, hogy legutóbbi munkájában Lesthaeghe (2010) a fentieknél is tágabb területre vonatkozóan tartja relevánsnak az elméletét.

részletesen lásd a Vikat et al. (2007) tanulmányt; az ÉF jellemzőiről pedig a Kapitány (2003) tanulmánykötetet, illetve Spéder (2001) tanulmányát.)

AZ ADATGYŰJTÉSI PROGRAM KIALAKÍTÁSA

AZ ÁTFOGÓ ELMÉLETI KÖZELÍTÉSEK NYOMÁN MEGFOGALMAZÓDÓ ADATGYŰJTÉSI IGÉNYEK

Az adatgyűjtés programjának kialakítása során a kelet-közép-európai családformálódás átalakulását illetően három átfogó elméletnek volt meghatározó szerepe. A *krízis-hipotézis*, ahogy már említettük, a mindennapi élet anyagi és intézményi kereteinek gyökeres átalakulása következményeként értelmezi az új magatartási módok terjedését. Az ide vonatkozó elképzeléseknek megfelelően a magatartásváltozásokat *strukturális viszonyaik* közepette kell értelmezni. E megközelítések relevanciájának vizsgálata az érintettek anyagi körülményeiről, lakáshelyzetéről, munkaerő-piaci helyzetéről és foglalkozásáról igényelte a minél részletesebb információk összegyűjtését.

A „*második demográfiai átmenet*” elmélete az értékeknek, az attitűdöknek tulajdonít meghatározó szerepet. Az ehhez kötődő közelítések teszteléséhez elengedhetetlennek látszott, hogy megfelelő képünk legyen mind az általános *értékorientációkról*, mind pedig a családi viszonyokhoz kapcsolódó *attitűdökről*. A rövidített Inglehart-index, az anómia-skála, az aggodalom-skála és a gyermeknevelési elvek skála az általános értékorientációk mérésére irányult. A párkapcsolatokkal és a nemi szerepekkel kapcsolatos preferenciák mérése, az ideális gyermekszámmal, a gyermekvállalás ideális életkorával összefüggő kérdések pedig a családi viszonyokkal kapcsolatos beállítódások megismerését szolgálták.

A „*társadalmi anómia*” elméletében, amelyet releváns közelítésnek tartottunk a posztkommunista országokat illetően, mind a strukturális viszonyok, mind pedig az értékorientációk nyilvánvaló szerepet játszanak. Ennek teszteléséhez a korábban jelzett tényezők mellett az *észlelt anómia*, a *státuszinkonzisztencia* megfelelő skálákkal való mérésére volt szükség.

A fentiekben jelzett elméleti szempontok egyértelművé teszik, hogy az ÉF és a *Generations and Gender Survey* (GGS) esetében nem egy szűk értelemben vett demográfiai kutatásról, hanem egy olyan *multidiszciplináris* kutatásról van szó, amely a demográfiai változások megismerése során szükségessé teszi a társadalmi cselekvés egyéb aspektusának megragadását is.

Két további átfogó elméleti megfontolást említünk meg még itt, és egyúttal jelezzük, hogy ezek kihangsúlyozásában a nemzetközi együttműködésnek, a *Generations and Gender Survey* kialakításának volt kulcsszerepe (vö. Vikat et al. 2007). A párkapcsolati viszonyokat, azok minőségét a kutatás során kulcstényezőnek tekintettük,⁴ ám hangsúlyossá a nemzetközi összehasonlítás révén, a *gender-viszonyok* kiemelése során vált. Ekkor jelent meg Peter McDonald (2000) tanulmánya, aki az alacsony termékenységet a nemek közötti egyenlőtlenségekre vezette vissza. (Szükségtelen hangsúlyozni, de a nemek társa-

⁴ Gödri Irén tanulmánya (2001) éppen azért készült el, mert kiemelten kezeltük a párkapcsolati viszonyokat, és úgy gondoltuk, hogy ezek méréséhez össze kell gyűjteni a nemzetközi tapasztalatokat.

dalmi viszonyainak vizsgálata ekkor már évtizedek óta jelen volt a társadalomkutatásban.) A GGS, ahogy megnevezése is utal erre, nagy hangsúlyt helyez a nemek közötti viszonyok mérésére. Mérni kívántuk a partnerek munkapiaci helyzetét, a partnerek családi jövedelemhez való hozzájárulását, a családon belüli munkamegosztást, a nemi szerepekről való elképzeléseket stb., és ebbe a sorba illeszkedik a párkapcsolatok minőségének mérése is. E változócsoporthat lehetőséget ad az ún. gender-hipotézis vizsgálatára.⁵

Végül a családdal kapcsolatos *szándékolt cselekvés* vizsgálatának lehetőségét is a GGP-nek köszönhetjük. Az individualizáció terjedésének tételezése, vagyis azok a koncepciók, amelyek szerint a hagyományos, előre „megírt” életpályák felbomlanak, egyértelműen felvetik a mérlegelő, döntéshozó egyén (ágens/ügynök) elképzelésének egyfajta érvényesítését. A GGP az Ajzen által kidolgozott, és az empirikus vizsgálatok során igen elterjedt „*tervezett cselekvés elmélete*” (Theory of Planned Behavior (TPB)) mellett (Ajzen 1988)⁶ foglalt állást, dolgozta ki az ennek megfelelő kérdezési programot. A TPB magját a gyermekvállalási (párkapcsolati, elköltözési) *szándékok* magyarázata adja. Az intenciók létrejöttében az elmélet szerint három tényezőnek, az adott cselekvésre vonatkozó *attitűdöknek*, a *szubjektív normáknak* és az *érezkelt viselkedési kontrollnak* van meghatározó szerepe. A szándékok és a viselkedés közötti kapcsolat viszonylag problémamentes. E megközelítés érvényesítése igényelte a cselekvést megelőző releváns attitűdök, normák és szándékok mérését.⁷

A KÖVETÉSEK (PANEL) ADATGYŰJTÉS ELŐNYEI – AZ OKSÁGI ELEMZÉS LEHETŐSÉGEI

A *követéses módszertan* melletti döntés mögött két komoly elméleti-módszertani megfontolás állt. Egyrészt közismert volt számunkra, hogy az oksági magyarázatra való törekvésünk igen korlátozott lehet, ha a társadalmi cselekvés magyarázatára szolgáló strukturális helyzetet és értékorientációt csak szinkron módon (*egy keresztmetszeti vizsgálat eredményeképpen*) tudjuk megismerni. A keresztmetszeti elemzés alkalmas bizonyos statisztikai asszociációk megállapítására, ám kevés lehetőséget ad a mozgatórugók feltárásához. A demográfiai (és a szociológiai) irodalom ezt a problémát a *szelekció vagy adaptáció* dilemmájával írja le (Lesthaeghe – Moors 2000). Egy keresztmetszeti vizsgálat csak igen korlátozott lehetőséget nyújt annak tisztázására, hogy egy cselekvés azért következett-e be, mert adott körülmények között bizonyos értékekkel rendelkezünk (szelekció), vagy épp azért rendelkezünk meghatározott beállítódásokkal, mert egy cselekvés bekövetkezett, és beállítódásaink ahhoz igazodtak (adaptáció). A második demográfiai átmenet elméletének (és más megközelítéseknek is) meghatározó eleme, hogy a szelekciós folyamat a domináns. A fenti dilemma feloldásához, a mozgató mechanizmusok feltárásához akkor kerülhetünk közelebb, ha a követéses módszertant alkalmazzuk, hiszen ennek segítségével már a cselekvést megelőző időszakban ismerjük mind az egyén strukturális körülményeit, mind pedig beállítódásait,

⁵ Itt jelezzük, hogy a GGS kialakítása során komolyan felvetődött, hogy a partnerkapcsolatban élők körében mind a férfiakat, mind pedig a nőket külön-külön kellene megkérdezni. (A National Survey of Household and Families például, amelyet a kutatási koncepció kidolgozása során mi is áttekintettünk, így vizsgálja a párkapcsolati viszonyokat (Sweet et al. 1988)).

⁶ E kutatási koncepció bemutatása, előnyeinek és hátrányainak taglalása megtalálható Spéder és Kapitány (2014b) tanulmányában.

⁷ A hazai kérdéskörben e cselekvések elemzésére a második hullámtól van lehetőség.

majd az azt követő cselekvéseket és élethelyzeteket. Mindez lehetőséget teremt a szelekciós és adaptációs folyamatok azonosítására.

Másrészt a követéses vizsgálat mellett szóltak a demográfiában az ezredfordulón uralkodó élettörténeti vizsgálatok elemzésének tanulságai is, amelyek alapvetően a múlt század utolsó évtizedében folyó *Family and Fertility Survey* (FFS) adatgyűjtésen alapultak. A demográfia az FFS adatgyűjtésen alapuló elemzésekkel komoly eredményeket ért el a demográfiai viselkedés időbeli változásának (főképpen időzítés) leírásában és magyarázatában (vö. Macura et al. 2002, Beets et al. 2002).⁸ Az FFS-elemzések ugyanakkor csak azokra a magyarázó tényezőkre szorítkozhattak, amelyek *retrospektív kérdésekkel megismerhetők*; vagy azért, mert időben állandók (pl. nem, születési idő, vallási hovatartozás), vagy azért, mert egy vizsgált múltbeli esemény jól köthető az adott életkorhoz (pl. iskola befejezése). A lehetséges magyarázó tényezők egy része – különösen azok, amelyek a korábbiakban említett elméletekben meghatározó szerepet játszanak – retrospektív kérdésekkel aligha járható körbe. Így például lényeges életkörülmények (pl. jövedelem, lakásfelszereltség) retrospektív módon alig, mások (pl. értékek, beállítódások, elégedettség) pedig semmiképpen nem ismerhetők meg. Erre egy „fordított” (*prospektív*) perspektíva kínál lehetőséget: írjuk le alaposan a vizsgált személyek életkörülményeit, beállítódását (sőt szándékát), kövessük őket, és nyerjük információt arról, hogy az életpálya lényeges eseményei bekövetkeznek-e vagy sem, illetve mikor következnek be. A követéses (panel) vizsgálatokkal tehát az oksági elemzéshez nélkülözhetetlen adatrendszerhez juthatunk.

AZ ÉLETPÁLYA MINT A DEMOGRÁFIAI VISELKEDÉS KERETE – AZ ÉLETÜNK FORDULÓPONTJAI

A családformálódás új jelenségei – élettársi kapcsolat, házasságon kívüli születések, halasztás – egyértelmű szakítást jelentenek a felnőtté válás hagyományos rendjével; azzal, hogy a családalapítás (valamikor a munkába állást követően) a házasságkötéssel és az azt követő viszonylag gyors gyermekvállalással kezdődik, és mindez a húszas éveik elején járó nők és férfiak körében szinte menetrendszerűen következik be. Az új jelenségek az időzítés elhúzódnására, egyéni szempontok szerinti döntésre – azaz önkényességre –, a hagyományos szekvenciák (sorrendiség) felbomlására utaltak. Mégis a demográfia és a szociológia egyetértett abban, hogy az újonnan kialakuló magatartásformák valamifajta szabályok mentén következnek be. A szabályszerűséget az individualizálódás felerősödése sem vonja kétségbe, hiszen feltételezhetjük, hogy a hasonló körülmények között élő, alapvető értékeket valló személyek viselkedése közelít egymáshoz.⁹ A demográfiában és az empirikus szociológiában ekkorra már széleskörűen elterjedt az eseménytörténeti elemzés, amely az élet kulcseseményeinek, az *átmeneteknek* – a munkába állás, a munkanélkülivé válás, a házasságkötés, az első gyermek vállalása, a válás stb. – *bekövetkezését, időzítését és azok körülményeit* vizsgálja. Az empirikus elemzések gyakran nyúltak vissza az életútról vallott elképzelésekhez, az eredmények pedig hozzájárultak az *életpálya-elméletek* népszerűvé válásához (Liefbroer 1999, Elder et al. 2005).

⁸ A magyarországi FFS adatgyűjtéséről lásd: Kamarás 1996.

⁹ E tekintetben tanulságos az individualizációs vita (Friedrichs 1998).

Kutatási programunk koncepciójának kialakítása és pontosítása során alapvetően igazodtunk ahhoz, hogy az új demográfiai jelenségeket *az életpálya-átmenetek és -szakaszok rendjében helyezzük el*, hogy választ tudjunk adni arra, mikor következnek be, és milyen tényezők befolyásolják a tudatosan választott, illetve nem tervezett átmeneteket, és mitől függ, hogy az egyes szakaszok meddig tartanak.

Az átmeneteket illetően nem álltunk meg a demográfiai viselkedésnél, és vizsgálatunkat nem korlátoztuk az életpálya kezdeti időszakára. Figyelembe vettük az életpálya-kutatások azon kívánalmát, hogy az élet különböző területén megtapasztalt *átmenetek összekapcsolódnak* (Elder et al. 2005). A családi átmenetek esetében különös jelentősége van az iskola befejezésének, az első munkahely megszerzésének, az aktivitási státuszváltásoknak, a szülői házból való elköltözésnek. Ezen átmenetek bekövetkezése és időzítése nemcsak a családi átmenetekkel összekapcsolva, de azoktól függetlenül, önmagukban is vizsgálható. Végül felhívjuk a figyelmet arra, hogy noha kutatási kérdéseink többsége a családformálódás időszakára, a felnőtt életpálya első szakaszára koncentrálnak, nem hagytuk figyelmen kívül az életpálya *második és harmadik szakaszát* sem. Az idősödés különböző vonatkozásait – az egészségi állapotváltozást, a nyugdíjba vonulást, a családszerkezeti változásokat – is a vizsgálódás tárgyává tettük.

A fentieknek megfelelően a figyelmünket az életpálya egyes átmeneteire és szakaszaira irányítva szisztematikusan dolgoztuk fel az egyes problémakörök releváns szakirodalmát, pontosítottuk kutatási kérdéseinket, és végeztük el az operacionalizálást. E munka eredményeképpen alakultak ki a kutatási programot szervező kérdések, amelyeket kutatási koncepciónkban részleteztünk (Spéder 2001), és itt csak röviden említünk meg:

- (*élettársi kapcsolat és/vagy házasság*) Mi magyarázza az élettársi kapcsolat terjedését, mennyiben tekinthető az élettársi kapcsolat és a házasság egymás alternatíváinak, illetve az életpálya egymást követő fázisainak?
- (*a gyermekvállalás körülményei*) Mely körülmények és élethelyzetek ösztönzik, illetve gátolják a gyermekvállalást?
- (*elköltözés a szülői házból*) Milyen tényezők gátolják és/vagy ösztönzik a szülői házból való elköltözést? Mennyiben egységes az elköltözés és a családalapítás szekvenciája a magyar társadalomban?
- (*a gyermekvállalás következményei*) Hogyan szerveződik át a család működése, a párkapcsolat jellege a gyermekvállalás következtében? Milyen jóléti következményei vannak a gyermekvállalásnak?
- (*a párkapcsolatok tartóssága és felbomlása*) Milyen tényezők befolyásolják, hogy egy párkapcsolat élethossziglan tart, vagy pedig a felek döntése következtében felbomlik?
- (*újráházasodás, párkapcsolati szekvenciák*) Milyen életkörülményekkel, tulajdonságokkal rendelkeznek azok, akik életük folyamán több tartós párkapcsolatot alakítanak ki? Mi jellemzi az időskorban új párkapcsolatot kialakítókat?
- (*a középgeneráció helyzete*) Vajon érvényes-e a középkorúakra a „szendvicsgeneráció” koncepciója, azaz hogy ők azok, akiknek mind a fiatalokat (gyermeküket), mind pedig az időseket (szüleiket) segíteniük kell, éppen akkor, amikor karrierjük csúcán állnak, így időhiányban szenvednek?

- (*felkészülés a nyugdíjas korra*) Mennyire tudatos a nyugdíjazásra való felkészülés? Sikerül-e az előzetes szándékok szerinti nyugdíjba lépés, hogyan történik az új helyzet-hez való alkalmazkodás?
- (*alkalmazkodás az idősödéshez*) Hogyan kapcsolódnak egymáshoz az idősödés egyes vonatkozásai – gazdasági aktivitás, párkapcsolat és család, egészségi állapot?

A HAZAI DEMOGRÁFIAI VISELKEDÉS NEMZETKÖZI ÖSSZEHA-SO-NLÍTÁSBAN: A GENERATIONS AND GENDER SURVEY ÉS AZ ÉLETÜNK FORDULÓPONTJAI KUTATÁS

A demográfiában a nemzetközi összehasonlításnak komoly hagyománya van. Ez nem véletlen, hiszen a demográfia (és az élet) kulcsememényei – a születés, a házasságkötés, a válás, a költözés, az elhalálozás stb. – jól standardizálható társadalmi jelenségek, és ezek számontartására a közösségek évszázadok óta komoly energiákat áldoznak. Számunkra a nemzetközi összehasonlítás azért érdekes különösképpen, mert lehetővé teszi mind az általános társadalmi jelenségek és tendenciák felismerését, mind pedig az egyes országokra, így Magyarországra jellemző sajátosságok feltárását.

A demográfiai viselkedés bevezetőben említett megváltozása, amely az elmúlt évszázad végén legnyilvánvalóbban a családformálódás mélyreható átalakulásában mutatkozott meg, európai jelenség volt. E jelenségek mérése és értelmezése a genfi székhelyű United Nations Economic Commission for Europe (UNECE; ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága) keretei között folyó *Family and Fertility Survey* (FFS) során kezdődött meg. Ugyanakkor az FFS 2000-ben lezajlott zárókonferenciáján egyértelművé vált, hogy az FFS az átalakulási folyamatnak csak az elindulását tudja dokumentálni, a változások megértéséhez új adatgyűjtésre van szükség, illetve hogy a következő kutatási program kialakítása során a meglévő mérőeszközökön (kérdőív), éppen az új elméleti felvetéseknek való megfelelés érdekében változtatni kell. A 2000-ben elinduló *Generations and Gender Programme* (GGP) együttműködés két egymásba illeszkedő kutatási és adatgyűjtési programot – egy kontextuális adatokat és információkat gyűjtő program (*Contextual Database*) és egy survey (*Generations and Gender Survey*, GGS) kialakítását – ölel fel.¹⁰ A Népeségtudományi Kutatóintézet (NKI) a KSH-val együttműködve folyamatosan részt vett a GGP programban, tagja volt a kutatási konzorciumnak,¹¹ és aktívan közreműködött a kérdőívek kidolgozásában, egyeztetésében is. Az eredeti tervek szerint a GGP minden résztvevő országban három adatgyűjtési hullám háromévenkénti felvételét, azaz egy kilencéves adatgyűjtési program végrehajtását irányozta elő. Az *Életünk fordulópontjai* kérdésprogramjának kialakításában a GGP-ben folyó munka irányadó volt, azzal összhangban folyt, aminek következtében a hazai demográfiai viszonyok, a népeséget alakító társadalmi cselekvések nemzetközi összehasonlításban értelmezhetők és elemezhetők.

¹⁰ A programról részletesen tájékozódni lehet a UNECE (2005) kiadványából, a GGP hivatalos honlapjáról (<http://www.ggp-i.org>), illetve a UNECE honlapjáról (<http://www.unecce.org/population/ggp.html>).

¹¹ A kutatási konzorcium tagjai a GGP alapításakor: UNECE Population Activity Unit (Genf); Max Planck Institute für demographische Forschung (Rostock); Institut national d'études démographiques (Párizs); Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute (Hága); Università 'La Sapienza' (Róma); London School of Economics (London); Statistics Canada (Ottawa); Statistics Norway (Oslo); Központi Statisztikai Hivatal és KSH Népeségtudományi Kutatóintézet (Budapest).

Az *Életünk fordulópontjai* kutatásnak ugyanakkor nemzeti sajátosságai is vannak. Ez egyes esetekben különleges előnyöket, más esetekben, főképpen a nemzetközi összehasonlítás során, némi korlátot is jelent. Az előny abból adódik, hogy a hazai elemzésre jelenleg négy egymást követő hullám áll rendelkezésre, ami 12 év életeseményeinek követését és elemzését teszi lehetővé. A korlát abból adódik, hogy a hazai és a nemzetközi kérdőív némiképpen eltér. Ennek alapvető oka a hazai és a nemzetközi kutatási program más-más ütemezése. Noha a két munka párhuzamosan és szinte egy időben indult, az első hazai kérdésre finansziális okok miatt már 2001–2002 fordulóján sor került, azaz a hazai kérdőívet 2001 közepén, a GGS standard kérdőívének elfogadásánál évekkel korábban véglegesíteniünk kellett. A GGS standard kérdőívének elfogadására ugyanis csak 2003 októberében került sor.¹² Ennek következtében, és annak ellenére, hogy a két adatgyűjtés alapkonceptiója többé-kevésbé megegyezik és az NKI részt vett a nemzetközi kérdőív kidolgozásában is, a nemzetközi összehasonlítás céljára kialakított kérdőív számos helyen eltért a magyar kérdőívtől. E kiinduló helyzetből adódóan a későbbiekben egyszerre két egymásnak ellentmondó elvárásnak kellett megfelelni:

1. A *követéses (panel)* vizsgálatok alapelve, hogy a kérdőívnek, a kérdéseknek (azok konkrét megfogalmazásának) az egyes hullámok között *nem szabad megváltozniuk*, hiszen ez teszi lehetővé, hogy az időben bekövetkezett változások következményeit mérni tudjuk. (Ez persze nem zárja ki addicionális tematikus modulok szerepeltetését!)
2. A *nemzetközi összehasonlítás* elemi igénye, hogy a nemzetközi kérdőívnek megfelelő kérdéseket szó szerint tegyük fel, hiszen így lesz lehetőség összehasonlító elemzést végezni.

A két alapelv teljes körű érvényesítésére nyilván akkor van lehetőség, ha a kutatás elindulásakor az egyeztetett kérdőívek rendelkezésre állnak. Mivel az ÉF első kérdezési hulláma során a GGS kérdőíve nem állt rendelkezésre, a fenti dilemmát úgy próbáltuk feloldani, hogy a magyar második hullám kérdőívének kialakítása során törekedtünk arra, hogy minden, az első hullámban számunkra fontos kérdés megmaradjon, ám a második hullámba kerüljenek be a nemzetközi összehasonlítás szempontjából általunk lényegesnek tartott kérdések is.¹³ Ennek az volt az ára, hogy az első hullám kérdésprogramját le kellett rövidíteni (pl. kihagytuk a generációs transferek kérdéskörét). Úgy ítéltük meg, hogy ez az eljárás lehetővé teszi, hogy a hazai kutatási célokra, ha szűkített módon is, de rendelkezésre álljon egy releváns követéses program, ám a második hullámtól egy nemzetközi összehasonlításra is alkalmas kérdőív jöjjön létre. Ennek következtében a nemzetközi összehasonlításban szereplő adatok a hazai első és második hullám során felvett adatok „összetolása” és harmonizálása révén jöttek létre.¹⁴

¹² Ezt követően technikai jellegű javításokra még sor került.

¹³ Hogy hogyan tudtuk a nemzetközi összehasonlíthatóságot és a hazai konzisztenciát megtartani, annak egy példája a gyermekvállalási szándékok mérésére kialakított kérdéssor. Az ÉF az első hullámban azt kérdezi meg, hogy a) a kérdezett tervez-e további gyermeket, és ha igen, b) mikorra tervezi a következőt, és c) összesen hányat tervez. A GGS azt kérdezi, hogy a) jelenleg tervez-e, b) három éven belül tervez-e, c) tervez-e valaha gyermeket. A magyar kérdőív alapján megítélésünk szerint jól deriválható a három éven belül tervezők változója, ám az már nem, hogy a három éven belüli tervek mennyire eltökéltek, aminek mérését a GGS válaszlehetőségei lehetővé teszik (biztosan igen, inkább igen, inkább nem, biztosan nem). A nemzetközi összehasonlítás céljára ugyanakkor létrehozható a „három éven belül tervez vagy nem tervez gyermeket” változó.

¹⁴ Az aktuális körülmények mérése a magyar második hullámon alapul, a retrospektív történetek pedig az első és a második hullám összeillesztésével jöttek létre.

Fontosnak tartjuk itt azt is jelezni, hogy a kérdőív kialakítása során természetesen támaszkodtunk korábbi hazai kutatási tapasztalatainkra, az NKI survey vizsgálatainak tanulságaira.¹⁵ Továbbá a kérdések megfogalmazása, a nemzetközi kérdőív kérdéseinek hazai átültetése során figyelembe vettük, hogy hazai környezetben az egyes kérdések lekérdezhetőek-e vagy sem, illetve hogyan kérdezhetőek le.¹⁶ A magyar viszonyok elemzésére tehát jelenleg négy adatgyűjtési hullám eredményei állnak rendelkezésre, és külön kiemeljük, hogy a négy hullám során több, csak az első kérdezéskor lekérdezett információt újra felvettünk.

A GGP kutatási programról részletesebben a 3. fejezetből tájékozódhat.

***

Rövid bevezetőnkben csak jelezni kívántuk azokat az alapvető megközelítéseket és szempontokat, amelyeken az *Életünk fordulópontjai* követéses kutatási program alapul. A már említett tanulmányok és az elkészült elemzések, továbbá e kötet tanulmányai további részleteket mutatnak be a program formálódásáról és jellemzőiről. Arról természetesen az elkészült és a jövőbeli elemzések adnak képet, hogy az adatgyűjtési programunk mennyire tette és teszi lehetővé, hogy megragadjuk a demográfiai viselkedés átalakulásának lényeges jellemzőit, hogy az adatokat felhasználva elméleti feltételezésinket empirikus tesztelésnek vethessük alá, és hogy hozzájáruljunk a demográfiai magatartás oksági viszonyainak megértéséhez.

HIVATKOZÁSOK

- Ajzen, Icek (1988): *Attitudes, Personality and Behavior*. Open University Press, Buckingham.
- Beets, Gijs – Macura, Miroslav – Klijzing, Erik – Corijn, Martine (eds.) (2002): *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe: Insights and Lessons from Comparative Research*. United Nations, New York – Geneva.
- Billingsley, Sunny (2010): The Post-Communist Fertility Puzzle. *Population Research and Policy Review*, 29(2), 193–231.
- Elder, Glen H. – Johnson, Monica Kirkpatrick – Crosnoe, Robert (2005): The Emergence and Development of Life Course Theory. In Mortimer, Jeylan T. – Shanahan, Michael J. (eds.): *Handbook of the Life Course*. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, 3–19.
- Frejka, Tomas (2008): Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research*, 19(7), 139–170.
- Friedrichs, Jürgen (ed.) (1998): *Die Individualisierungs-These*. Leske – Budrich, Opladen.
- Gödri Irén (2001): *A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása: Elméleti támpontok és mérési lehetőségek*. KSH NKI Kutatási Jelentések 66. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.

¹⁵ Gondolunk itt a *Házasságon kívüli szülések* c. vizsgálatra (S. Molnár – Pongrácz 1998) vagy az 1993-as és 1998-as családi értékvizsgálatra (Pongrácz – S. Molnár 2000), illetve azokra a tapasztalatokra, amelyeket az elégedettségrel kapcsolatos kutatásaink során szereztünk a korábbiakban.

¹⁶ Ennek eklatáns példája, hogy a nemzetközi kérdőívben standard módon kérdezett fogamzásgátlás és első szexuális kapcsolat kérdéskört mi Magyarországon csak a harmadik hullámban, és teljesen anonim technikával, „botrítékos” formában kérdeztük le.

- Kamarás Ferenc (1996): *Európai termékenységi és családvizsgálat Magyarországon*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Kapitány Balázs (szerk.) (2003): *Módszertan és dokumentáció: az „Életünk fordulópontjai” című demográfiai követéses vizsgálat első hullámának alapfelvételének ismertetése*. KSH NKI Műhelytanulmányok 2. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Kohler, Hans-Peter – Billari, Francesco C. – Ortega, José Antonio (2002): The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4), 641–680.
- Lesthaeghe, Ron (2010): The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211–251.
- Lesthaeghe, Ron – Moors, Guy (2000): Életpálya váltások és értékorientáció: szelekció és adaptáció. *Demográfia*, 43(4), 405–444.
- Liefbroer, Aart C. (1999): From Youth to Adulthood: Understanding Changing Patterns of Family Formation from a Life Course Perspective. In Wissen, Leo J. G. – Dykstra, Pearl A. (eds.): *Population Issues. An Interdisciplinary Focus*. Kluwer Academic/Palenum Publishers, New York, 53–85.
- Lőcsei Pál (1978): A házasságbomlás problémái Magyarországon. In Cseh-Szombathy László (szerk.): *A változó család*. Kossuth, Budapest, 85–125.
- Macura, Miroslav (2000): Fertility Decline in the Transition Economies, 1989–1998: Economic and Social Factors Revisited. In *Economic Survey of Europe*, 1. United Nations, New York – Geneva, 189–207.
- Macura, Miroslav – Beets, Gijs – Klijzing, Erik – Corijn, Martine (eds.) (2002): *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe: Insights and Lessons from Comparative Research* (vol. 2). United Nations, New York – Geneva.
- McDonald, Peter (2000): Gender Equity in Theories of Fertility Transition. *Population and Development Review*, 26(3), 427–439
- Monier, Alain – Rychtarikova, Jitka (1992): The Division of Europe into East and West. *Population: an English Selection*, 4, 129–159.
- Philipov, Dimiter (2003). Fertility in Times of Discontinuous Societal Change. In Kotowska, Irena (ed.): *Population of Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*. Statistical Publishing Establishment, Warsaw, 665–689.
- Philipov, Dimiter – Spéder, Zsolt – Billari, Francesco C. (2006): Soon, Later or Ever: The Impact of Anomie and Social Capital on Fertility Intentions in Bulgaria (2002) and Hungary (2001). *Population Studies*, 60(3), 289–308.
- Rodin, Johnny (2011): Fertility Intentions and Risk Management: Exploring the Fertility Decline in Eastern Europe during Transition. *Ambio*, 40(2), 221–230.
- S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné (1998): Az 1995-ben házasságon kívül szült nők életforma-választásainak vizsgálata. In S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné – Kamarás Ferenc – Hablicsek László (szerk.): *Házasságon kívüli szülések*. Kutatási Jelentések 61. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 55–156.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit (2000): *Család és munka – értékek és aggodalmak a rendszerváltozás után*. Kutatási Jelentések 62. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Sobotka, Tomáš (2002): *Ten Years of Rapid Fertility Changes in the European Post-Communist Countries: Evidence and Interpretation*. Population Research Centre Working Paper Series 02-1. University of Groningen, Groningen.

- Sobotka, Tomáš (2011): Fertility in Central and Eastern Europe after 1989. Collapse and Gradual Recovery. *Historical Social Research*, 36(2), 246–296.
- Somlai Péter (1999): A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia*, 42(1–2), 38–47.
- Spéder Zsolt (2001): Életünk fordulópontjai. Az NKI Társadalmi és Demográfiai Panelfelvételének (TDPA) kutatási koncepciója és kérdőívének vázlatos ismertetése. *Demográfia*, 44(3–4), 305–320.
- Spéder, Zsolt – Kapitány, Balázs (2014a): Failure to Realize Fertility Intentions: A Key Aspect of the Post-Communist Fertility Transition. *Population Research and Policy Review*, 33(3), 393–418.
- Spéder Zsolt – Kapitány Balázs (2014b): A termékenységi szándékok és a gyermekvállalási gyakorlat kapcsolata. Egy európai összehasonlító vizsgálat tanulságai. *Demográfia*, 57(2–3), 137–182.
- Sweet, James A. – Bumpass, Larry L. – Call, Vaughn (1988): *The Design and Content of the National Survey of Families and Households*. University of Wisconsin, Center for Demography and Ecology, Madison.
- Thornton, Arland – Philipov, Dimiter (2009): Sweeping Changes in Marriage, Cohabitation and Childbearing in Central and Eastern Europe: New Insights from the Developmental Idealism Framework. *European Journal of Population*, 25(2), 123–156.
- UNECE (2005): *Generations & Gender Programme survey instruments*. UNECE, New York – Geneva.
- Van de Kaa, Dirk J. (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1), 3–56.
- Vikat, Andres – Spéder, Zsolt – Beets, Gijs – Billari, Francesco C. – Bühler, Christoph – Désesquelles, Aline – Fokkema, Tineke – Hoem, Jan M. – MacDonald, Alphonse – Neyer, Gerda – Pailhé, Ariane – Pinnelli, Antonella – Solaz, Anne (2007): Generations and Gender Survey (GGS): Towards a Better Understanding of Relationships and Processes in the Life Course. *Demographic Research*, 17(14), 389–440.